

О. О. Драч

**ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: МОТИВАЦІЯ,
ДИНАМІКА ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ
ХАРАКТЕРИСТИКИ КУРСИСТОК**

Економічні та соціальні реформи в сучасній Українській державі безпосередньо відбиваються на становищі родини та жінки, котра традиційно вважається берегинею сімейного вогнища. Саме на неї суспільством покладається місія відповідальності за виховання нових поколінь, їх підготовку до життя, рівень освіченості та вихованості. Сучасні реалії ринкових трансформацій переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань, що в повсякденні часто приводить до мобілізації всіх можливостей родини для надання дітям гідної освіти як запоруки подальшої соціальної реалізації та професіоналізації. В цьому контексті актуальності набувають питання вивчення досвіду формування вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої була і Наддніпрянська Україна, в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Ричарда Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських “емансипе” німецька дослідниця Біанка Піетров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій, що присвячені проблемі [3]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій в провідних часописах [4]. Втім, незважаючи на масив літератури, відсутні ґрунтовні дослідження з питань вищої жіночої освіти в Російській імперії та Україні в період модернізаційних змін.

Метою даної статті є вивчення мотиваційних чинників дівчат до отримання вищої освіти в Російській імперії, частиною

якої були і дев'ять українських губерній, в період ринкових і соціальних трансформацій другої половини XIX ст., з'ясування динаміки та соціально-демографічних характеристик слухачки вищих жіночих курсів (далі ВЖК).

Довготермінова економічна стратегія, що ґрунтувалася в Російській імперії на звільненні селян та підвищенні рівня освіти населення, була орієнтована на досягнення рівня провідних європейських держав. Зміна станово-класової структури суспільства, започаткована Великими реформами, безумовно, мала і гендерний аспект. Стать виступала додатковою характеристикою стратифікаційного процесу. Жінки привілейованих та напівпривілейованих станів, зокрема дворянки, опинилися в більш складному становищі, ніж чоловіки, через жорсткіші установки традиційного суспільства щодо слабкої статі. Вияв інноваційної поведінки, затребуваної в нових умовах модернізованого суспільства, допускався та заохочувався тільки з боку чоловіків, і ні в якому разі не жінок. Руйнація дворянських гнізд поставила перед жінкою-дворянкою проблему подальшого існування та навіть виживання. Традиційна стратегія життя — заміжжя та перехід з дому батька до чоловіка — стала проблематичною в першу чергу через збереження уявлень про ідеального чоловіка — поміщика-землевласника та відсутності таких у реальному житті. Чоловіча дворянська молодь, котра вирішувала проблеми власної адаптації в новому пореформеному суспільстві, в масі своїй не поспішала організувати власні сім'ї. Одруження ж та виконання функцій дружини-матері-господарки в іншому, чужому соціальному середовищі, наприклад, купецькому чи міщанському, мало наслідком психологічні проблеми та оцінювалося громадською думкою як мезальянс [5]. На думку К. Некрасової — жінки-лікаря першого випуску жіночих медичних курсів у Санкт-Петербурзі, котра пройшла непростий шлях адаптації до нової соціальної та економічної ситуації, саме економічні чинники спонукали російських жінок до діяльного ставлення до власної долі [6].

Окрім цього, на хвилі загального суспільного підйому середини XIX ст. жіноцтво, яке так само переживало відчуття свободи та перемін, все активніше виявляло своє бажання відігравати вагомішу роль у громадському житті, реалізувати власне "Я"

на користь соціуму, та готувало себе до праці [7]. Середовищем нових парадигм мислення та поведінки, джерелом різних інновацій в цей час стають університети, а тому прагнення жінок до вищої освіти сприймалося серйозно як противниками, так і прихильниками його. Можна констатувати, що ця проблема стала символом реформ.

Широка дискусія з питань освіти розпочалася ще напередодні Великих реформ. Підсумком її стала відміна монополії держави в освітній сфері та організація жіночої всестанової середньої школи. За спогадами сучасниці, “і юні дівчата, і молоді матері усвідомили своє безсилля, нікчемність через нестачу знань, що і стало спонукальним мотивом нестримного потягу до освіти” [8]. Без сумніву, наявність розгалуженої всестанової доступної мережі жіночих середніх навчальних закладів в Російській імперії стає одним з серйозних чинників прагнень дівчат до вищих знань. Так, дані фіксують наявність в Російській імперії на 1882 р. 384 середніх жіночих навчальних закладів, де навчалось 79 625 дівчат [9]. Вже тогочасні дослідники звертали увагу на стрімке зростання жіночої середньої школи: протягом десяти років (1872–1882) кількість гімназій і прогімназій в середньому по імперії збільшилася в 1,5 рази, чисельність учениць в усіх жіночих середніх навчальних закладів зростає майже в 2 рази, а в епархіальних училищах майже в 2,25 рази [10].

Вища освіта як обов’язкова умова інтеграції жінок у пореформене суспільство, збереження попереднього статусу та ідентичності — спонукальний мотив колективних дій з організації вищої жіночої освіти самими жінками. Для широких кіл громадськості ця проблема також стала спільним інтелектуальним віруванням, що забезпечило їй якнайширшу підтримку, в тому числі і серед “ідейних” чиновників. За свідченням сучасника, питання жіночої освіти стало “лозунгом свободи” [11].

У той же час в реальному житті маса жіноцтва, що наповнювала міста в пошуках власного життєвого шляху, невпинно зростала. На 1871 р. неодружені жінки у Москві переважали за чисельністю одиноких чоловіків у всіх соціальних прошарках, за виключенням купців та селян [12]. Окремі з них знаходили собі роботу телеграфістками, бухгалтерами, касирами, втім цих робочих місць було недостатньо для влаштування всіх

“незалежних” жінок. До того ж, ці професії не задовольняли освічених дворянок, які прагнули до культурної чи літературної діяльності. Світ інтелектуальної діяльності вимагав університетської освіти, якщо не вченого ступеня. Поодиноким виключенням було викладання: після закінчення додаткового педагогічного класу гімназії дівчина отримувала право стати вчителем. Проте спектр можливостей тут був не вельми широким: випускницям дозволялося викладати у початковій школі, перших класах жіночих гімназій та прогімназій. Ставало зрозумілим, що шлях до професійної кар’єри лежить через університет. До 1872 р. цей шлях був закритим. Хоча й існували в університетських містах “публічні лекції” для обох статей, проте вони тільки частково вирішували проблему через неоднорідний та часто невідповідний склад аудиторії.

Для ініціювання процесу створення жіночого університету необхідними визнавалися три складові: співпраця декількох професорів, дозвіл університету, що в житті означало санкцію уряду, та гроші на покриття витрат. Всі ці складові вдалося поєднати в 1872 р. і відкрити Вищі жіночі курси у Москві, організатором яких виступив професор історії Московського університету Володимир Гер’є. В цьому ж році розпочинають роботу і жіночі медичні курси при Медико-хірургічній академії у Санкт-Петербурзі. Таким чином, прецедент створено, і його поширення на теренах імперії ставало лише питанням часу. На 1876 р. міністр народної освіти граф Д. Толстой остаточно переконався, що набагато безпечніше допустити дівчат до вищої освіти на батьківщині, ніж підштовхувати їх до виїзду за кордон, де вони засвоюють радикальні ідеї [13]. Казанський університет став першим університетом, що скористався новою можливістю, і ВЖК організувалися в рік прийняття указу — 1876, а в 1878 р. відкрилися курси у Санкт-Петербурзі та Києві.

Проілюструємо динаміку дівочого контингенту на ВЖК. Дані щодо чисельності дівочої молоді на курсах черпаємо з опублікованих звітів організаторів ВЖК (на жаль, друкувалися несистематично, виключення становлять лише Санкт-Петербурзькі ВЖК), оскільки архівні матеріали Московських ВЖК Гер’є до початку ХХ ст. не збереглися, відсутні і ґрунтовні статистичні дані про діяльність ВЖК в Казані.

Таблиця № 1 [14]

Навчальний рік	Московські ВЖК (чисельність слухачок)	Казанські ВЖК	Київські ВЖК	Санкт-Петербурзькі ВЖК
1872–1873	70			
1873–1874	103			
1874–1875	116			
1876–1877	116	99		
1877–1878	92	115		
1878–1879			310	793
1879–1880			319	789
1881–1882			401	990
1882–1883	180		337	891

Як видно, курси Гер'є в Москві вже в перший рік мали 70 слухачок, контингент яких повільно зростає. Слід врахувати, що викладалися на них переважно дисципліни гуманітарного напрямку, а термін навчання був обмежений спочатку двома роками. Окрім цього, в місті існували і Луб'янські жіночі курси фізико-математичного напрямку з програмою чоловічих гімназій, що поступово еволюціонували до рівня ВЖК, і в 1882–1883 навчальному році мали контингент зі 127 дівчат. Значну чисельності дівчат, зарахованих на ВЖК у Києві протягом першого року їх роботи, у порівнянні з наступними керівництво курсів пояснювало довготривалим очікуванням їх відкриття та новизною справи [15]. Величезне число слухачок, котрі записалися на Санкт-Петербурзькі ВЖК, достатньо переконливо доводило нагальність потреби у вищій жіночій освіті, оскільки саме в столиці імперії скупчувалися ідеологи емансипаційного руху та передова громадськість, що його підтримувала. Хоча скептики неодноразово підкреслювали, що більша частина дівчат записувалася на ВЖК заради моди, втім як визнавали, це не сама гірша модна тенденція.

Аналізуючи динаміку слухачького контингенту на ВЖК в різних містах, знаходимо, що прикметним є відсутність суттєвого зростання з відкриттям старших курсів; дівочий контингент коливався у певних межах, що обумовлювалось не зменшенням числа першокурсниць, а постійним вибуттям слухачок протягом року з різних причин. Так, наприклад на Санкт-Петербурзьких ВЖК вже протягом першого року роботи констатували

зменшення контингенту на 199 осіб (25 %) [16]. Аналогічна тенденція характерна і для Київських ВЖК: на першому курсі 129 слухачок (39,8 %) покинули їх. До речі, тенденція вибуття до 40 % наявного контингенту помітна на всіх роках навчання в Києві. З 324 осіб, що вступили при відкритті курсів, закінчувало навчатися тільки 79 осіб (24,3 %). Парадоксально, але навіть на останньому, четвертому році навчання вибуло 12 осіб (11,2 %) [17].

Які ж причини обумовлювали таку плинність дівочого контингенту на ВЖК? Власне організатори курсів пояснювали ситуацію складністю щорічних іспитів, виключенням через несплату за навчання, нестачею коштів для прожиття у великому місті та особистими причинами — одруженням, а також невизначеним становищем самих курсів [18].

Стає зрозумілим, що не останню роль відігравав рівень заможності родини дівчини, котра обирала шлях навчання на ВЖК, а тому слід визначити соціальне походження слухачок першого набору ВЖК. Це важливо для з'ясування як мотивації до отримання вищої освіти, так і соціальних можливостей та запитів родин різних верств. Зауважимо, що дані про походження дівчат на Казанських та Московських ВЖК відсутні.

Таблиця № 2 [19]

Соціальний стан батьків	Київські ВЖК	Санкт-Петербурзькі ВЖК
Дворянство, цивільні та військові чини	51,5 %	74,5 %
Духовенство	22 %,	7,9 %
Купці та міщани	25 %	16,5 %
Селяни	1 %	1 %

Як бачимо, статистика переконливо підтверджує тезу про цінність вищої освіти як чинника збереження соціального статусу та ідентичності дівчат з освічених родин середніх верств, для яких вона в умовах активної поляризації в середині дворянства, збільшення чисельності дрібних поміщиків з подальшою їх пауперизацією і зміною соціальної та професійної групи, ставала своєрідним рятувним кругом, шляхом до професіоналізації, що допомагав знайти соціальну нішу в модерному ринковому конкурентному середовищі. Значний відсоток дівчат на

ВЖК з духовної верстви стає наслідком проведених протягом 1860–1870-х рр. церковних реформ, завдяки яким спадковість духовного статусу ліквідувалася, діти могли безперешкодно обирати собі заняття у житті відповідно до власних здібностей та інтересів, та одночасно відмінювався звичай обов’язкового одруження юнаків з духовного стану на дівчатах з цього стану, що істотно посилювало мобільність дівчат даної верстви.

Проаналізуємо освітній рівень дівчат, що вступили на ВЖК. Для цього відібрали дані щодо слухачок, котрі вступили в перший рік початку роботи курсів.

Таблиця № 3 [20]

Рівень середньої освіти	Московські ВЖК	Казанські ВЖК	Київські ВЖК	Санкт-Петербурзькі ВЖК
Гімназія	9,3 %	63, 8 %,	77,5 %, ,	75 %
Дівочий інститут	6,2 %	4,2%	9 %, ,	9,8 %
Єпархіальне училище		23,4 %	7,5 %	2,3 %
Диплом домашнього вчителя	59,3 %			11 %
Складали іспит при вступі	25 %		4,7 %	
Слухачки інших курсів				1,5 %

Як видно, на курсах, відкритих після указу 1876 р., Казанських, Київських та Санкт-Петербурзьких, переважали випускниці жіночих гімназій. Це означає, що саме цей тип жіночого середнього навчального закладу пробуджував мотивацію до подальшої освіти та самовдосконалення, а також надавав необхідний мінімум знань для вступу на ВЖК. Суттєвою перевагою більшості курсисток визнавали гарне володіння іноземними мовами, що ставало **значним додатком** у наукових заняттях. Не слід забувати, що **в реаліях життя** слухачки ВЖК за середнім віком були набагато молодше студентів університету, оскільки в чоловічих гімназіях закінчували курс в 20–21 рік, а в жіночих — у 16–17 років. Тому для більшості родин самостійна професійна реалізація юної дівчини ставала величезною моральною та психологічною проблемою.

Незважаючи на юний вік, ретельності та бажання працювати, за спостереженням професорів, у дівчат ніяк не менше, ніж у юнаків. Переконливо це доводить результативність роботи ВЖК. Як правило, найскладнішим роком навчання та адаптації для студентів є перший, тому звернемося до аналізу підсумків іспитів саме на ньому. Так, на Казанських ВЖК серед першокурсниць тільки три особи не витримали іспитів, а тому абсолютна успішність дорівнювала 91 %. У дівчат випускниць-другокурсниць (ВЖК спочатку передбачали дворічний термін навчання) абсолютна успішність становила 100 %, в той час як показник якісної успішності — 72,4 % [21]. Абсолютна успішність на Київських ВЖК становила 94 %, бо п'ять осіб не пройшли випробування, показник якісної успішності на історико-філологічному відділенні дорівнює 80 %, на фізико-математичному — 70,8 % [22]. На Санкт-Петербурзьких ВЖК на другий курс переведено на обох відділеннях 67,3 % постійних слухачок [23]. Водночас на другий рік навчатися на першому курсі залишилися 27,5 % дівчат, вибуло ж після першого курсу — 5,1 %. Отже, наполегливе бажання навчатися у дівчат підтверджується високою результативністю підсумкових річних іспитів, і це в той час, коли навчання на ВЖК не надавало жодних переваг чи гарантій працевлаштування випускницям, а значна частина курсисток жила в матеріально скрутних умовах!

Перший випуск у 1882 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК дав свідоцтво про закінчення вищої освіти 156 дівчатам, з яких присвятили себе педагогічній ниві — 28,2 %, вийшли заміж — 12,8 %, 4,4 % отримали місця в різних конторах, решта ж протягом кількох років шукала будь-якої можливості працевлаштування [24]. Фактично, навіть досягнувши омріяної мети про закінчення ВЖК, дівоча молодь не отримувала жодних соціальних гарантій і змушена була на ринку праці конкурувати з чоловіками, дієво демонструвати свої вміння та навички. **І це в умовах, коли саме в столиці імперії був найбільший попит на інтелегентну працю, а також світогляд мешканців швидше пристосовувався до інновацій у формі працюючої жінки.**

Найреальніший шлях працевлаштування, куди спрямовували основні зусилля випускниці ВЖК, — вчителювання у міських училищах. Однак значне перевищення пропозиції жіночої

праці в цій сфері, конкуренція з вчителями-чоловіками та бюрократизація процедури отримання вакансії істотно уповільнювали процес працевлаштування. Так, щоб отримати посаду в міських училищах Санкт-Петербурга, необхідно було свідectво про закінчення ВЖК, річне перебування кандидаткою-стажисткою у одній з міських шкіл та здача екзаменів перед учительською комісією зі спеціальності. Якщо всі випробування на цьому шляху долались, то колишня курсистка досягала омріяної мети — ставала міською вчителькою, як правило, спочатку запасною з окладом 40 крб на місяць, і лише за наявності вакансії отримувала повні права міського вчителя з окладом 50 крб на місяць та квартиру з опаленням та освітленням [25].

Оскільки функціонували ВЖК в усіх містах на кошти з оплати за навчання, субсидії приватних благодійників, небайдужої громадськості, іноді земств, то вже сучасників турбувало питання доцільності роботи ВЖК в масштабах держави. З цією метою проведено дослідження, матеріали якого стали основою “Памятної книжки” Санкт-Петербурзьких ВЖК, що підсумувала десять років роботи курсів (1878–1888 рр.) [26]. Як виявилось, професійна діяльність основного масиву (80 %) колишніх курсисток пов’язана з педагогічною сферою [27]. Типовими місцями працевлаштування випускниць столичних ВЖК стали гімназії, прогімназії, міські училища та народні школи. Окрім цього значна частина жінок покращувала власний родинний добробут, даючи приватні уроки, займалися літературною працею та перекладом. Особиста доля 54,4 % курсисток пов’язана з одруженням чи під час навчання, чи відразу по закінченню, що ставило під сумнів поширену думку про вищу освіту як перешкоду до шлюбу для жінок. Серед заміжніх частина поєднувала подружні обов’язки з професійними: 23,2 % випускниць історико-філологічного відділення та 21,7 % фізико-математичного [28]. Отже, повсякденне життя вимагало від майже 45 % заміжніх випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК щоденної професійної праці і використання набутих знань задля підтримки добробуту власної родини.

Таким чином, процеси соціальної диференціації, що привнесло урбанізоване суспільство, безпосередньо торкнулися життя пересічної людини, а найболючіше — жінки. Продуктивно відповісти на виклики, що пропонував соціально-куль-

турний перелом, ставало можливим завдяки засвоєнню нових громадянських цінностей, таких як етос праці та особиста незалежність, що ставали основою нової свідомості дівочої юні. Рішення щодо модернізації економічної структури та пов'язане з цим реформування суспільних структур обумовили потребу прискореного розвитку освітньої мережі. Виявом змін у поведінці і психології батьків з освічених прошарків суспільства стає прагнення дати донькам по можливості найкращу освіту, бо життя підказувало, що це єдина умова, за якої дітям можна зберегти статус у суспільстві, котрий мали батьки. Найбільшою перемогою жінок в період Великих реформ можна вважати отримання доступу до вищої освіти, оскільки відкриті ВЖК поступово перетворюються у вищі навчальні заклади університетського типу з чотирирічним терміном навчанням і високим рівнем фахової підготовки. Втім, повсякденне життя курсистки не було безхмарним, що підтверджується значною рухливістю дівочого контингенту під час навчання. Значні проблеми чекали їх і по закінченню навчання за умов відсутності жодних державних гарантій чи переваг для випускниць при працевлаштуванні.

Джерела та література

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2004. — 616 с.
2. Пиетров-Эннкер Б. “Новые люди” России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. — М.: РГГУ, 2005. — 444 с.
3. Перова Н. Смолянки, мариинки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. — СПб.: ИД “Петрополис”, 2007. — 304 с; Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007. — 544 с.; Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII — начало XX века. — 2-е изд. — М.: ООО “ТИД — Русское слово — РС”, 2008. — 320 с.
4. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX — початок XX ст.) // Историчний журнал. — 2005. — № 5; Нижник В. В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5.

5. Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007. — С. 60.
6. Некрасова Е. С. Женские врачебные курсы в Петербурге // Вестник Европы. — 1882. — № 12. — С. 808.
7. Юнге Е. Из моих воспоминаний // Вестник Европы — 1905. — № 5. — С. 257.
8. Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины // Русское богатство. — 1885. — № 5–6. — С. 490.
9. Д-ский. Сведения по статистике труда и образования среди женского населения России // Женское образование (далі ЖО). — 1886. — № 3. — 228.
10. Там само. — С. 229.
11. Глинский Б. Б. Права и обязанности женщин // Глинский Б. Б. Очерки русского прогресса: Статьи. — СПб.: Тов-во Художественной печати, 1900. — С. 340.
12. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 125.
13. Там само. — С. 127.
14. Таблицю № 1 складено автором на підставі: Первый годичный отчет Высших женских курсов в Москве. — М.: Университетская тип., 1873. — С. 1; О высших женских курсах в Москве // ЖО. — 1878. — № 5. — С. 347; Женские курсы в Москве // ЖО. — 1883. — № 8. — С. 566; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1903. — С. 252–253.
15. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) — К.: Университетская тип., 1884. — С. 20.
16. Сведения о составе слушательниц С.-Петербургских высших женских курсов // ЖО. — 1879. — № 9. — С. 607.
17. Підраховано автором на підставі: Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) — К.: Университетская тип., 1884. — С. 19.
18. Там само. — С. 20.
19. Таблицю № 2 складено автором на підставі: Л-я. С. В. Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. — 1878. — № 9. — С. 597; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1903. — С. 252–253.
20. Таблицю № 3 складено автором на підставі: О высших женских курсах в Москве // ЖО. — 1878. — № 5. — С. 347; Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани // ЖО. — 1878. — № 6–7. — С. 437; Л-я. С. В. Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. — 1878. — № 9. — С. 598; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1903. — С. 252–253.

21. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани // ЖО. — 1878. — № 6–7. — С. 437.
22. Підраховано автором на підставі: Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) — К.: Университетская тип., 1884. — С. 19.
23. Підраховано автором на підставі: Сведения о составе слушательниц С.-Петербургских высших женских курсов // ЖО. — 1879. — № 9. — С. 607.
24. Підраховано автором на підставі: Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины // Русское богатство. — 1885. — № 5–6. — С. 480.
25. Там само. — С. 481.
26. Памятная книжка окончивших курс на С.-Петербургских высших женских курсах 1882–1889 г. 1893–1893 г. — СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1896. — 119 с.
27. Страннолюбский А. Статистические сведения о положении и деятельности лиц, окончивших курс на С.-Петербургских высших женских курсах за первое их десятилетие 1879–1889 // Образование. — 1895. — № 9–10. — С. 64.
28. Там само. — С. 63–64

Анотації

Драч О. О. Высшее женское образование в Российской империи во второй половине XIX в.: мотивация, динамика и социально-демографические характеристики курсисток.

В контексте социально-экономических изменений анализируются индивидуальные и коллективные мотивы стремлений женщин к высшему образованию. Исследуется численная динамика курсисток, их социальное происхождение, образовательный уровень, результативность обучения и трудоустройства.

Drach O. O. Women's higher education in the Russian Empire in the 2nd half of the 19th century: women's motivation, dynamics and socio-demographical characteristics.

The individual and collective motives of women's aspirations for getting higher education are analyzed in the context of social and economic changes. A lot of issues are brought to light, such as the multiple dynamics of women students, their social origin, the level of intelligence, the effectiveness of their study and job employment.